

VU Research Portal

Theologie of crypto-kabbala?: dpe lqqarim van M. Ch. Luzzatto

van der Heide, A.

2007

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

van der Heide, A. (2007). *Theologie of crypto-kabbala?: dpe lqqarim van M. Ch. Luzzatto*.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

[Afscheidscollege A. van der Heide, 28 juni 2007]

Theologie of crypto-kabbala?

De *Iqqarim* van M. Ch. Luzzatto

De titel van deze uiteenzetting zal zeker bij sommigen wel enige herkenning oproepen, maar hij bevat ook elementen waar ik graag toelichting bij wil geven. Ik mag wel zeggen dat ik sta te popelen om dat te doen en om me nog eens over te geven aan het uitleggen en onderwijzen dat ik me de loop van de jaren heb proberen eigen te maken. Ik heb er wel wat tijd voor nodig.

“Theologie of crypto-kabbala. De *Iqqarim* van M. Ch. Luzzatto.” Deze titel bevat vier begrippen, die eigenlijk alle vier wel toelichting nodig hebben. Ik ga ze dan ook één voor één behandelen en wel in chiastische volgorde, te beginnen met de laatste: de persoon van Mozes Chaim Luzzatto, in sommige kringen erg bekend, maar daar buiten weer helemaal niet.

Dan behandel ik het begrip theologie. Daarvan kan hetzelfde gezegd worden: sommigen hier zijn er goed mee vertrouwd, maar in verbinding gebracht met een joodse geleerde als Luzzatto, kunnen er vragen komen. Ik leg het u uit.

Dan komen de *Iqqarim*, de Hebreeuwse standaardterm voor centrale voorstellingen van de godsdienst. Bij de behandeling van deze drie punten zal niet veel nieuws aan de orde komen, maar een - overigens uiterst bescheiden - bijdrage aan de studie van het Jodendom hoop ik de leveren met een analyse van crypto-kabbalistische elementen in een door mij gekozen tekst van Mozes Chaim Luzzatto, nadat ik natuurlijk eerst het begrip crypto-kabbala heb gedefiniëerd.

Wie was Rabbi Mosjee Chajim Luzzatto, die in traditioneel joodse kringen vaak naar zijn acroniem ‘de Ramchal’ wordt genoemd? Een retorische vraag. De meesten van u weten dat ik hier niet met iets nieuws aankom. Inderdaad, ik hield mijn inaugurele oratie op deze plaats, op 13 april 1984, over deze zelfde Mozes Chajim Luzzatto, en wel speciaal over zijn messiaanse ideeën: “Messias in meervoud. Het leven van

Mozes Chaim Luzzatto (1707-1746)”¹ - in beperkte aantallen nog steeds bij de auteur verkrijgbaar.

Nu is het niet zo dat ik al die jaren met Luzzatto bezig ben geweest en bij deze gelegenheid de vruchten van een levenswerk wil presenteren. Eerder is, helaas, het tegendeel het geval. Ik heb hem, met kleine uitzonderingen, eigenlijk links laten liggen. Toch is er alle aanleiding om op deze bijzondere figuur terug te komen. Laat ik maar met de meest triviale beginnen: Het is dit jaar 300 jaar geleden dat Luzzatto in Padua ter wereld kwam. Dat is gevierd, zowel in Padua als in Jeruzalem.² Want Luzzatto is binnen het Jodendom een belangrijk man. Ik zal dit nader toelichten door een paar passages uit mijn tekst van 1984 te citeren.

“Mozes Chaim Luzzatto werd in 1707 te Padua geboren in een welgestelde en invloedrijke familie. Begiftigd met een geniaal verstand en een fenomenaal geheugen, beheerste hij op zeer jeugdige leeftijd niet alleen de Italiaanse literatuur en de tradities van de klassieke rhetorica, ook schreef hij een verfijnde Hebreeuwse stijl en kende hij de heilige taal tot in alle uithoeken. ... Onder leiding van zijn leermeester wendde hij zich [ook] tot [de] theologie.” (p. 3) Maar dat deed hij niet in afzondering. “Onder [Luzzatto’s] leiding ontstond een groep, die zich wijdde aan de studie van de Kabbala. De deelnemers deden dat niet ter wille van de verrijking van hun eigen kennis, of om vooruit te komen in de wereld. Ze deden dat in het besef dat hun gezamenlijke inspanning kon en moest bijdragen aan de verlossing van Israël.” (p. 6)

In ongeveer de zelfde tijd als die waarin de groep werd geformeerd viel Luzzatto een bijzondere gebeurtenis ten deel, waarvan hij met de volgende woorden getuigenis aflegde:

¹ REDE uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de Judaïstiek aan de faculteit der godgeleerdheid van de Vrije Universiteit te Amsterdam op 13 april 1984.

² Een conferentie in Jeruzalem op 7 en 8 mei, georganiseerd door het Ben Zvi Institute en het Instituut voor het Onderzoek van de Geschiedenis van het Italiaanse Jodendom, een wetenschappelijk colloquium in Padua op 2 en 3 september, en de eerste dag van het jaarlijkse congres van de Associazione italiana per lo studio del giudaismo in Ravenna op 4-6 september; de bijdragen worden verwacht in *Materia giudaica* XIII/1-2 (2008).

Op de eerste van de maand sivan 5487 (woensdag 21 mei 1727), toen ik bezig was met een kabbalistische intentie, sluimerde ik in. Toen ik wakker werd hoorde ik een stem in het Aramees zeggen: “Om verborgen geheimenissen te openbaren van de heilige koning ben ik neergedaald.” Korte tijd stond ik te sidderen, maar ik vermande mij. De stem ging door en sprak een zeker geheimenis uit. De volgende dag probeerde ik alleen te zijn in het vertrek. De stem keerde terug en sprak weer van zekere geheimenissen, totdat hij mij uiteindelijk op zekere dag onthulde dat hij een uit de hemel gezonden maggid³ was, waarna hij mij speciale intenties opgaf. ... Ik zag hem niet, maar ik hoorde zijn stem spreken uit mijn eigen mond. (p. 7-8)

Deze ervaringen verhoogden nog aanzienlijk het prestige dat Luzzatto in zijn kring al had, en vervolgens ontwikkelde hij een complex van messiaanse voorstellingen, dat ik in mijn rede heb proberen te beschrijven.⁴ Zijn activiteiten trokken de aandacht van het rabbinale establishment en er ontstond een geharrewar - ik citeer op nieuw - “waarin Luzzatto zich aanvankelijk met al zijn niet geringe vermogens verdedigde. ... Een jaar later trad een wapenstilstand in toen Luzzatto erin toestemde een document te ondertekenen. Hij verklaarde daarin zich geheel aan het rabbinale gezag te zullen onderwerpen, geen kabbalistische meditaties of intenties te zullen uitvoeren, en niet in naam van de maggid over kabbalistische onderwerpen te zullen schrijven “zolang hij buiten het land Israel zou zijn”. Uit eigen naam mocht hij wel schrijven, maar wat hij wilde publiceren moest eerst aan zijn leermeester Bassan en anderen worden voorgelegd. Alles wat hij tot op dat ogenblik had geschreven, zou in verzekerde bewaring worden gesteld.” ... “ Vier jaar later, vermoedelijk omdat Luzzatto in de herfst van 1734 een boek wilde laten verschijnen dat volgens zijn tegenstanders onder de termen van zijn gelofte viel, laaide de controverse weer in volle hevigheid op. Beschuldigingen van magie en kwade praktijken kwamen er aan te pas. Luzzatto besloot af te reizen naar Amsterdam, waar een broer van hem zich onlangs had

³ Noot 2007: *Maggid* (let.: ‘verteller’) is in het latt-kabbalistische milieu een aanduiding van een hemelse boodschapper.

⁴ Luzzatto’s messianisme is ook toegankelijk beschreven door Y. Dan, “Luzzatto, Moses Hayyim”, in: *Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem 1972, vol. 11, 599-604 en *Encyclopaedia Judaica Second Edition*, Detroit, etc. 2007, vol. 13, 281-286.

gevestigd. Onderweg in Frankfort opnieuw klem gezet, tekende hij op 11 januari 1735 (17 tevet 5495) een nieuwe overeenkomst, waarin hij beloofde nooit meer in de kabbala te zullen onderwijzen of iets daarvan te publiceren. Op 20 oktober 1736 (15 cheshwan 5496) werden Luzzatto en zijn geschriften door de rabbijnen van Venetië in de ban gedaan. ... Intussen was Luzzatto in Amsterdam gearriveerd en werd hij daar tot zijn verbazing zeer welwillend ontvangen. Hij kwam te verkeren in de omgeving van de rijke cultureel geïnteresseerde Mozes de Chaves en ontving (door diens toedoen?) een gesalariëerde positie aan de academie 'Emet le-Jahacob'. Hij onderhield betrekkingen met de jonge dichter David Franco Mendes, die in latere jaren zorgvuldige kopieën van Luzzatto's in Amsterdam geschreven werken zou maken. ... Zeven jaar bleef Luzzatto in Amsterdam. In 1743 vertrok hij naar Palestina. Over de motieven hiertoe is weinig bekend. ... Vanuit Akko schreef hij in 1743 nog een kort briefje naar David Franco Mendes en diens neef David da Fonseca. Het volgende bericht is dat van zijn dood, nog geen veertig jaar oud, op 16 mei 1746 (26 ijar 5506) tengevolge van een epidemie waaraan hij met zijn gezin ten offer viel. Hij werd begraven in Tiberias, nabij het graf van rabbi Akiva." (p. 11-13). De werken die Luzzatto in Amsterdam had geschreven vallen in twee groepen uiteen: Veel succes had hij met zijn versdrama *La-Yesharim Tehilla* (1740) en andere gelegenheidsgedichten.⁵ Nog meer succes had hij, overigens deels postuum, met zijn ethische en theologische werken, die aanstonds uitvoeriger ter sprake zullen komen.

Uit deze levensloop blijkt dat er alle reden is om in het jaar 2007 ook in Amsterdam enige aandacht aan het 300ste geboortjaar van Mozes Chajim Luzzatto te besteden. Maar, ik vind het ook nuttig om, terugkijkend, enige aandacht te besteden aan mijn motieven om in 1984 al Luzzatto als onderwerp te kiezen.

Van een aantal motieven was ik me zeer wel bewust. De Amsterdamse connectie was daar vanzelfsprekend één van. Ook het feit van Luzzatto's veelzijdigheid sprak me

⁵ Nog in Padua had Luzzatto al twee toneelstukken geschreven: *Ma`ase Shimshon* in 1724, als aanhangsel bij zijn boek over dichtkunst en retorica (*Leshon Limmudin*), en *Migdal Oz* in 1729, gepubliceerd pas in 1837 door F. Delitzsch (met medewerking van S.D. Luzzatto en M. Letteris).

erg aan. Van Luzzatto wordt altijd gezegd dat hij de drie grote intellectuele stromingen van het 19de-eeuwse Jodendom heeft geïnspireerd. Hoewel hij tijdens zijn leven vervolgd werd, werd hij in de loop van de 19de eeuw een voorbeeld voor drie stromingen die onderling elkaar hevig bestreden: De chassidim zagen in hem een voorbeeldige voorloper van hun eigen mystieke ideeën. Hun tegenstanders, de mitnagdim, zagen in Luzzatto degene die beschreven had hoe de ideale Tora-geleerde diende te leven. En de aanhangers van de Haskala troffen in zijn dichtwerken de eerste tekenen van een nieuw leven voor de Hebreeuwse taal aan. Voor iemand die, zoals ik, met liefdekoorden aan de Hebreeuwse taal is verbonden, was vooral dat laatste van bijzondere betekenis. Het is een leuke gedachte – hoe triviaal ook – dat werken die gezien worden als de eerste bloesems van de moderne Hebreeuwse literatuur in Amsterdam geschreven zijn. Daar komt nog bij dat de discussie óf Luzzatto's dichtwerken wel de eerste bloei van de moderne Hebreeuwse literatuur genoemd kunnen worden, doorstoot naar fundamentele vragen over de aard van de joodse cultuur en de plaats van de godsdienst daarin. Luzzatto de poëet, Luzzatto de kabbalist, Luzzatto als boegbeeld van de joodse ethiek en spiritualiteit, niemand illustreert de breedte van de joodse cultuur beter dan hij..

Ook nuttig vond ik het feit dat de wetenschappelijke literatuur over Luzzatto vrijwel geheel in het Hebreeuws is geschreven. Dit toont aan de onmisbaarheid van kennis van die taal voor het vakgebied dat ik mocht vertegenwoordigen. Weliswaar is dat aspect in de tekst van de rede niet expliciet aan de orde gekomen, maar het schitterende notenapparaat dat ik erbij vervaardigde, getuigt er ten volle van.

In het geval van Luzzatto is er nog iets interessants aan de hand. Luzzatto was het voorwerp van een controverse tussen twee Israëlitische geleerden: Jesaja Tishby en Meïr Benayahu. Hun meningsverschillen zitten ook verstopt in de genoemde noten⁶ en ze versterken ten zeerste het feit dat gewichtloos dartelen in een waardevrije wetenschap een illusie is. Tishby is een grote naam in het wetenschappelijke onderzoek van de Kabbala uit de school van Gershom Scholem. Hij verzorgde, samen met Fischel Lachover, een prachtige bloemlezing uit de Zohar, die ook in het Engels werd vertaald: Een onmisbare toegang tot dat hermetische middeleeuwse

⁶ *Messias in Meervoud*, vooral noot 53.

werk.⁷ Tishby bestudeerde ook Luzzatto's kabbalistische geschriften, zowel die in druk als de nagelaten handschriften.⁸ Hij concludeerde dat Luzzatto beïnvloed was door denkbeelden van Sjabtai Zwi, de Messias uit Izmir die in 1666 tot de Islam overging, en dat duidelijke sporen van deze 'aartsketter' en 'valse Messias' in zijn werk konden worden aangetroffen. De termen 'ketter' en 'valse Messias' staan hier nadrukkelijk tussen aanhalingstekens, want in de wetenschapsopvatting van iemand als Tishby zijn dat geen geldige termen. Daarentegen, in de optiek van de joodse orthodoxie, waar Benayahu een vertegenwoordiger van genoemd kan worden, zijn begrippen als sabbatianisme en ketterij wel degelijk relevant, en wordt het als uiterst ongepast ervaren om ze in verband te brengen met een heilige als de Ramchal. Deze tegenstellingen dringen ook door tot de wetenschappelijke discussie en geven deze een extra pittigheid.

Het zijn overigens wel onderzoeken als die van Tishby en Benayahu waardoor de kabbalist die Luzzatto was steeds duidelijker naar voren is gekomen, en horen we steeds minder van Luzzatto de poëet en literator. De dichter Luzzatto wordt vooral bewonderd door onderzoekers die op grond van zionistische motieven sterk op de geschiedenis van het Hebreeuws als de taal van het joodse volk zijn gericht, een oriëntatie waarbij ik me altijd bijzonder goed heb thuis gevoeld, maar die ook niet verabsolueerd moet worden. Aldus laten de verschuivende panelen van het Luzzatto-onderzoek bij uitstek zien welk een dynamiek er in de studie van het Jodendom zit.

Het opvallendste element van mijn presentatie van de figuur van Luzzatto was ongetwijfeld zijn geruchtmakende messianisme. Luzzatto en zijn vrienden bestudeerden de Kabbala, niet omdat ze dat zo interessant vonden, maar om bij te dragen aan de "verlossing van Israël". Luzzatto kreeg visioenen en ontwikkelde een uitgebreid complex van Messiaanse voorstellingen, waarin ook hijzelf een belangrijke

⁷ F. Lachover, Y. Tishby, *Mishnat ha-Zohar. Gufe ma'amare ha-Zohar*, 2 dln., 3de ed. Jerusalem 1971-1975. Idem, *The Wisdom of the Zohar: an anthology of texts systematically arranged...*, 3 dln., Oxford 1989.

⁸ Zie de talrijke Hebreeuwse artikelen genoemd in het notenapparaat van *Messias in Meervoud* en vooral zijn binnenkort te verschijnen *Messianic Mysticism: Moses Hayim Luzzatto and the Padua School* (Littman Library of Jewish Civilization).

rol speelde. Dit geheel heb ik in mijn oratie aan de hand van de documenten beschreven.

In 1984 was ik bijzonder hoogleraar geworden, belast met wetenschappelijk onderwijs in de Judaïstiek aan de Vrije Universiteit, in het bijzonder aan haar Theologische Faculteit, dwz. in het hart van christelijk protestants Nederland. Was het wel zo verstandig om uitgerekend dáár over het joodse messianisme te beginnen? Het is algemeen bekend dat het Christendom van oudsher gefascineerd is door het joodse messianisme. Dat is ook goed te begrijpen en behoeft nauwelijks toelichting. Het is gemakkelijk vast te stellen dat in het verleden - en tot op vandaag, christelijke belangstelling voor joodse geloofsvoorstellingen de neiging heeft te beginnen met de vraag wat de joden dán geloven aangaande de komst van de Messias als ze Jezus van Nazareth als zodanig niet erkennen.

Vanuit het Jodendom gezien is deze belangstelling disproportioneel. Zeker, de komst van de Messias, of - abstracter - : de Messiaanse idee hoort erbij. De verwachting van de Messias, “ook al talmt hij”, is niet voor niets één van de beroemde Geloofsprincipes die Maimonides in de middeleeuwen opstelde, - maar wel de een na laatste in een geheel van dertien!

“Heeft het dan wel zin dat wij ons bezighouden met het omstreden messianisme van Luzzatto? ... Zou het niet beter zijn voor de joods-christelijke relaties om het messianisme voorlopig helemaal te laten rusten?” - vroeg ik mezelf en mijn gehoor toen af.⁹ Ik opperde bij die gelegenheid wat over het belang van het joodse verlangen naar een verlossing en het besef dat de geschiedenis een doel heeft, ook iets over de complexiteit en de rijkdom van de joodse traditie. Maar nu realiseer ik mij beter wat ik eigenlijk met deze overdosis aan messianisme op het oog had. Het is vanuit wetenschappelijk oogpunt onjuist om de studie van het Jodendom te laten beheersen door een bij uitstek christelijke vraagstelling, en het is naar mijn overtuiging ook onproductief om het joods-christelijke gesprek steeds te laten beginnen bij ‘la petite différence’, het kleine grote verschil tussen beide tradities. Ik gaf me over aan de beschrijving van Luzzatto’s excessieve messianisme met in het achterhoofd de

⁹ *Messias in Meervoud*, 20-21.

gedachte: Wie wat wil weten over het joodse messianisme, die zál het weten ook: ‘ga heen en leer!’

Het was een versluierd motief, want overdreven ambities pasten mij niet. Wat kan je doen met een aanstelling van één dag in de week en de andere zeven dagen een verantwoordelijke baan in Leiden? En er zijn inderdaad aanwijzingen dat mijn standpunt nog niet algemeen wordt gedeeld.¹⁰

We wenden ons tot het volgende begrip dat in de titel van deze voordracht genoemd wordt: Theologie. Er is vaak gezegd dat het Jodendom – eigenlijk – geen theologie kent. Het Jodendom is een religie van het doen, gehoorzaamheid aan de geboden en een leven naar de halacha. Ik veroorloof me om opnieuw mijzelf te citeren:

“Het grootste deel van de traditieliteratuur is [inderdaad] aan de halacha gewijd. Zo zou men heel goed het Jodendom kunnen beschrijven als een specifieke leefwijze, gekenmerkt door een stelsel van voorgeschreven rituelen en symbolen, zonder dat men veel aandacht aan de godsdienstige inhoud besteedt. ... [Maar], de overtuiging dat het zinvol is naar de geboden te leven is een inzicht dat aan de gehoorzaamheid aan de halacha voorafgaat, en aan dat inzicht ontleent de halacha haar vooraanstaande plaats. Daarom is er de haggada, die probeert de religieuze voorstellingen onder woorden te brengen. Het is juist dat het theologische aspect van de joodse traditie, of, zoals men het in het Jodendom liever zegt: het godsdienstige denken altijd een bescheidener plaats heeft ingenomen dan de halacha. De traditie als geheel is niet erg leerstellig van aard. Maar toch zijn de joodse religieuze voorstellingen wel degelijk onder woorden gebracht en in de loop der geschiedenis veelvuldig overdacht, vertolkt en op overzichtelijke wijze samengevat.”¹¹

¹⁰ Als indicatie moge dienen A. van de Beek, *De kring om de Messias. Israel als volk van de lijdende Heer*, Zoetermeer 2002.

¹¹ A. van der Heide, *Jodendom*, Kampen 2007, 76. De kwestie is compact en indringend onder woorden gebracht door A.A. Cohen, “Theology”, in: A.A. Cohen, P. Mendes-Flohr (edd.), *Contemporary Jewish Religious Thought. Original Essays on Critical Concepts, Movements and Beliefs*, New York/London 1987, 971–979 en “What is Jewish Theology” in L. Jacobs, *A Jewish Theology*, London 1973, 1–20.

Onder vakgenoten moge de vraag of men van joodse theologie kan spreken volledig achterhaald zijn, het blijft een feit dat in veel kringen het begrip theologie uitsluitend, of minstens in de eerste plaats, met het Christendom wordt geassocieerd.

Om een idee te krijgen waar het om gaat als we, sprekend over Luzzatto, het begrip theologie in de mond nemen, bespreek ik in het kort zijn werk en ga dan over tot de tekst die ik voor nadere analyse heb uitgekozen.

Twee kenmerken overheersen Luzzatto's geschriften: taalbeheersing en orde.

Luzzatto schreef gedichten en toneelstukken die een vorige generatie ertoe verleidde hem "the founder of modern Hebrew literature" te noemen.¹² Hoewel een baanbrekende publicatie van F. Lachover de kabbalistische ondertoon ook van Luzzatto's belletrise signaleerde,¹³ kan diens eigenlijke kabbalistische werk heel duidelijk hiervan onderscheiden worden.¹⁴ Het bekendste kabbalistische werk is een uiterst ordelijke uiteenzetting van de Kabbala van Isaak Lurja: *De 138 toegangen der wijsheid*.¹⁵ Het is een informatief en voor iedereen toegankelijk boek en behoort tot een genre dat duidelijk onderscheiden moet worden van Luzzatto's privé-geschriften, waarin verslag wordt gelegd van de openbaringen die hem ten deel vielen.¹⁶

¹² S. Ginsburg, *The Life and Works of Moses Hayyim Luzzatto, Founder of Modern Hebrew Literature*, Philadelphia 1931; reprint Westport, Conn., 1975. Y. David, *Shirat Moshe Chayyim Luzzatto (Moses Luzzatto's Plays. A Comparative Study)*, Jerusalem 1972 en Idem, *Torat ha-retoriqa we-ha-shira shel Moshe Chayyim Luzzatto (Moses Hayyim Luzzatto's Rhetoric and Plays)*, Tel Aviv 1978.

¹³ F. Lachover, *Al gevul ha-yashan we-he-chadash*, Jerusalem 1951.

¹⁴ M. Benayahu, *Kitve ha-qabbala she-le-Ramchal*, Jerusalem 1979. I. Tishby, *Messianic Mysticism, Moses Hayyim Luzzatto and the Padua School*, Oxford 2007, een vertaling van eerder in het Hebreeuws gepubliceerd onderzoek.

¹⁵ *Qela'ch Pitche Chokhma*; zie J. Hansel in *Encyclopaedia Judaica. Second Edition*, Detroit, etc. 2007, vol. 13, 283-284 en Idem, *Moïse Hayyim Luzzatto (1707-1746). Kabbale et philosophie*, Paris 2004. Vergelijkbaar is *Choqer u-mequbbal*, een dialoog tussen een filosoof en een kabbalist van de Lurjaanse school (Shklov 1785).

¹⁶ Het Aramese *Zohar Tiyana* ('Een tweede Zohar', Jeruzalem 1997) is hiervan een voorbeeld. Ik vermeld in dit verband ook de studie van Luzzatto's correspondentie van N. Danieli, *L'epistolario di Mošeh Hayyim Luzzatto*, Firenze 2006, met een inleiding en een uitvoerige bibliografie.

Recentelijk is ook meer aandacht gevraagd voor Luzzatto's bijdrage aan de algemene Logica en aan de specifieke logica van de Talmoedische discussies.¹⁷ We kunnen aan al dit schoons hier niet veel aandacht besteden, maar twee werken moeten wel uitvoeriger genoemd worden voordat we ter plekke zijn.

In de eerste plaats is dat het beroemde *Mesillat Yescharim*, 'Het Pad der Oprechten' uit 1740.¹⁸ Dit is een ethisch traktaat dat de lange weg beschrijft die de ziel moet afleggen naar de ontmoeting met God. Het is gebaseerd op een bekende talmoedische uitspraak waarin een lange reeks van deugden wordt opgesomd, waarvan de beoefening cumulatief effect heeft.¹⁹ Luzzatto verkent en beschrijft deze deugden en hij geeft aan hoe men ze zich kan eigen maken en hoe ze kunnen leiden naar een volgende, nog hogere deugd. Dit is het pad dat de oprechte kan afleggen. Luzzatto weet door middel van een briljante inbedding in de talrijke ethische uitspraken van de klassieke rabbijnse literatuur, gevoegd bij die uit de Bijbel, dit pad der deugden zodanig te beschrijven dat het zeer velen heeft geïnspireerd om het te volgen. De joodse traditieliteratuur kent meer invloedrijke ethische boeken, maar dat van Luzzatto is welhaast het bekendste.²⁰ Het beïnvloedde de beide grote stromingen van de 19de-eeuwse orthodoxie. De Talmoed-georiënteerde Moesar-beweging in Litouwen en Rusland beschouwde het als een boek dat iedere serieuze

¹⁷ *Sefer ha-Higgayon* (Warschau 1897) en *Derekh Tevunot* (Amsterdam 1742), beide rond 1740 in Amsterdam geschreven; zie J. Hansel in *Encyclopaedia Judaica. Second Edition*, Detroit, etc. 2007, vol. 13, 283 en haar "Philosophy and Kabbalah in the Eighteenth Century: Moses Hayyim Luzzatto, Commentator of Maimonides", in: M.F.J. Baasten, R. Munk, *Studies in Hebrew Language and Jewish Culture Presented to Albert van der Heide on the Occasion of his Sixty-Fifth Birthday*, Dordrecht 2007, 213-228.

¹⁸ *Mesillat Yescharim* verscheen in Amsterdam in 1740 en is daarna talloze malen herdrukt (N. Ben Menachem, *Kitve Rabbi Moshe Chayyim Luzzatto*, Jeruzalem/Tel Aviv 1951 telt 92 drukken tot 1940) en vertaald (N. Danieli, op. cit., telt 19 vertalingen, waaronder 6 in het Jiddisj).

¹⁹ In de versie van Avoda Zara 20b (vgl. Misjna Sota 9,15): "Rabbi Pinchas ben Ja'ir zei: Tora leidt tot oplettendheid, oplettendheid leidt tot ijver, ijver leidt tot netheid, netheid leidt tot afzondering, afzondering leidt tot reinheid, reinheid leidt tot vroomheid, vroomheid leidt tot deemoed, deemoed leidt tot vrees voor de zonde, vrees voor de zonde leidt tot heiligheid, heiligheid leidt tot heilige geest, heilige geest leidt tot opstanding der doden." De termen komen in vertaling nauwelijks tot hun recht; Luzzatto's culminatiepunt is de deugd der 'heiligheid', *qedusha*.

²⁰ Naast het middeleeuwse *Chovot ha-Levavot* van Bachja Ibn Paquda.

student uit het hoofd zou moeten kennen. Maar ook de chassidische stromingen, die niet in de Talmoedstudie het hoogste ideaal van een joods leven zagen, zijn diep beïnvloed door de mentaliteit die er uit spreekt. De laatste pagina's van *Mesillat Yesharim*, waar Luzzatto de deugd der heiligheid beschrijft, zijn een welsprekende voorloper van het later zo bekend geworden chassidisme. Of je nu Torageleerde, ambachtsman of koopman, zegt Luzzatto, ieder kan op zijn eigen manier de vroomheid (*chasidut*) betrachten. Hij onderstreept dat met de woorden uit Spreuken 3, 6 die ook worden gezien als het fundamentele credo van het Oost-Europese chassidisme: "In al uw wegen ken Hem" (*Be-khol derakhèkha, da'ehu*).²¹

Een ander boek, ook algemeen als waardevol geaccepteerd, maar minder bekend geworden, is *Derekh ha-Shem*, De Weg des Heren. Het werd door A.L. Spiero (*Arye Leib Shapira/o.?*) in de bibliotheek van de Amsterdamse geleerde David Montezinos aangetroffen en in 1896 in Amsterdam gepubliceerd.²² Het is, in de woorden van de auteur, een poging om "de regels van het geloof en de dienst van God (*kelale ha-emuna we-ha-avoda*) precies uiteen te zetten, op zodanige wijze dat u ze correct kunt begrijpen en ze in uw verstand voldoende vorm gekregen hebben, vrij van vermenging en verwarring, zodat ge de wortels, de vertakkingen en de gradaties (*shorashim, anafim, madregot*) van deze regels zo duidelijk mogelijk zult kunnen onderscheiden. ... Ik heb het in vier delen verdeeld. In het eerste zal ik spreken over de grondslagen van de werkelijkheid en de details daarvan. Het tweede gaat over de voorzienigheid, het derde over de openbaringen aan de profeten, en het vierde over het dienen van God."²³ Uit de verdere indeling in hoofdstukken blijkt dat Luzzatto zijn onderwerpen hier wel wat summier aangeeft, maar we hebben geen gelegenheid daar nu dieper op in te gaan. Uit alles blijkt dat we te maken hebben

²¹ Veel geciteerd als de Bijbelse uitdrukking van het begrip *devequt*, 'aankleving, devotie'; zie voor een eerste oriëntatie J.H. Laenen, *Joodse mystiek. Een inleiding*, Kampen, Tiel 1998, 237-242.

²² Het handschrift berust nu in de Bibliotheek Ets Haim van de Portugees Israëlitische Gemeente te Amsterdam: MS EH 46 C 32; L. Fuks en R.G. Fuks-Mansfeld, *Hebrew and Judaic Manuscripts in Amsterdam Public Collections II: Catalogue of Ets Haim / Livraria Montezinos Sefardic Community*, Leiden 1975, no. 162; zie ook Ginzburg (zie noot 12), 130-131.

²³ Geciteerd naar tekst en vertaling van A. Kaplan, *Derech haShem. The Way of God and Ma'amar haIkkarim. An Essay on Fundamentals by Moshe Chaim Luzzatto*, translated and annotated, Jerusalem/New York 1978, 24/25 en 26/27.

met een boek uit het genre waar geen betere naam voor is dan dat van de *Iqqarim*. Ik kom op die term dadelijk terug. Wanneer Luzzatto zelf zegt dat het gaat over “de *regels* van het geloof en de dienst van God”, dan is die term wellicht een beetje misleidend, maar hij strookt geheel met Luzzatto’s overige geschriften. *Kelal* is de term die hij altijd gebruikt voor de grote meest omvattende principes waaruit de details kunnen worden afgeleid. Luzzatto was een meester in het systematiseren en indelen. Wanneer hij spreekt over ‘wortels’, ‘vertakkingen’ en ‘gradaties’ zitten we midden in de terminologie van de *Iqqarim*-literatuur.

Dat brengt ons tot de derde term van onze titel. Wat zijn *iqqarim*?

Het woord *iqqar* betekent wortel, meestal in overdrachtelijke zin: de kern van de zaak, principe. In de klassieke rabbijnse literatuur is ‘het principe’ *ha-iqqar* het grondprincipe van het bestaan en de betrokkenheid van God bij de wereld. Degenen die dat niet willen geloven zijn *koferim ba-iqqar*, loochenaars van het principe. Toen Mozes Maimonides, hoog in de middeleeuwen, aanleiding zag om de belangrijkste punten van de joodse religie op te sommen, kwam hij tot dertien *Iqqarim*. Zijn uiteenzetting werd in verkorte vorm een vast bestanddeel van het gebedenboek²⁴ en lag aan de basis van een apart genre van joodse theologische werken. Het bekendste van deze werken werd dat van Josef Albo, *Sefer ha-Iqqarim*. Het is een omvangrijk werk met een duidelijk anti-christelijke strekking, waarin de auteur drie algemene geloofsprincipes aanwijst: drie *Iqqarim*, en wel: het bestaan van God, het geloof in de openbaring, en het principe van loon en straf. Van deze principes leidt Albo acht ondergeschikte punten af, die hij *shorashim* noemt. *Shoresh* is een ander woord voor wortel, zonder de bijbetekenis ‘principe’, een woord dat we ook al bij Luzzatto tegenkwamen. Naast deze algemeen geldige *iqqarim* en hun afleidingen noemt Albo ook nog zes specifiek joodse principes, de *anafim*, de ‘takken’, ‘vertakkingen’, ook een term die Luzzatto gebruikt. We kunnen

²⁴ J. Dasberg, *Siach Jitschak. Gebed van Jitschak. Siddeor, geordende gebeden voor het gehele jaar*, Amsterdam 2de druk 1979, 384-385; A. van der Heide, *Jodendom*, 100-104.

op deze materie nu niet verder ingaan,²⁵ maar het moge duidelijk zijn dat Luzzatto zich met zijn *Derekh ha-Shem* op bekend terrein begeeft: de verfijnde inventaris van dat aspect van de joodse traditie dat niet in de eerste plaats bestaat uit geboden en de vervulling daarvan, maar uit de voorstellingen die overdacht en beredeneerd kunnen worden: theologie van het zuiverste water. Het is een omvangrijk en gecompliceerd boek, zeer uitnodigend voor nadere analyse, maar teveel voor deze gelegenheid. Gelukkig schreef Luzzatto ook aan ander werkje van deze aard, dat veel geringer van omvang is: *Ma'amar ha-Iqqarim*, 'Een verhandeling over de Grondprincipes', geschreven in hetzelfde lucide Hebreeuws als al zijn andere werken en zeer informatief over het religieuze systeem waarin men in zijn tijd – de overgang tussen middeleeuwen en moderne tijd – de joodse godsdienst kon proberen te vatten. We kunnen ervan uitgaan dat *Ma'amar ha-Iqqarim* in Amsterdam is geschreven, en wel in het jaar 1738, en het verscheen voor het eerst in druk in 1783, ook in Amsterdam bij de drukkerij van de familie Proops.²⁶

Het bestaat uit tien kleine hoofdstukjes:

Over de Schepper,

Over de geestelijke wezens,

Tora en geboden,

Loon en vergelding,

Hemel en hel,

Voorzienigheid,

Openbaring en het profeetschap van Mozes,

Verlossing,

²⁵ Voor verdere informatie verwijs ik naar bekende werken zoals J. David Bleich (ed.), *With Perfect Faith. The Foundations of Jewish Belief*, New York 1983 en M. Kellner, *Dogma in Medieval Jewish Thought. From Maimonides to Abravanel*, Oxford/New York 1986.

²⁶ David Franco Mendes kopiëerde *Ma'amar ha-Iqqarim* samen met drie andere werken en vermeldde het jaar waarin het werd geschreven (MS EH 47 C 41; Fuks [zie noot 22], no. 445). De eerste uitgave, samen met twee andere werken uit hetzelfde handschrift, is in de Amsterdamse universiteitsbibliotheek OTM: RON A-3386 (3). Het werkje is met vertaling opgenomen in A. Kaplan, *Derekh haShem* (zie noot 23), 365–407. Wij baseerden ons op de uitgave Jeruzalem/Tel Aviv 1949 (een deeltje uit het onvolledige Verzameld Werk). Danieli (op. cit., 295) noemt drie andere vertalingen: een Spaanse, een Franse en oer-Engelse (uit 1994). Een Nederlandse vertaling volgt hier op p. ***

Wonderen,
de Mondelinge Tora en de Talmoed.

Deze indeling is zeker niet willekeurig, maar ze is ook niet helmaal dwingend. Een heel hoofdstuk over 'Wonderen' is in deze beperkte opzet wat onverwacht; daar zullen we het nog over hebben. 'Loon en Vergelding' had gecombineerd kunnen worden met 'Hemel en Hel'. 'Tora en Geboden' had goed gecombineerd kunnen worden met het stuk over de 'Openbaring' en vervolgd kunnen worden met het stuk over de 'Mondelinge Tora', dat nu helemaal achteraan staat en wel wat lang is uitgevallen. Wanneer we het stuk over de Verlossing lezen, valt op dat wel het vrederijk van de Messias, de Wederopstanding en de eeuwige zaligheid behandeld worden, maar niet de terugkeer naar het Heilige Land en de herbouw van de Tempel. Is het werkje geschreven "op Erev Sjabbat, in de schemering"? Wel is duidelijk dat het zich plaatst in de lijn van de middeleeuwse godsdienstfilosofie. Ieder met een bescheiden leeservaring terzake zal de echo's van Maimonides' Grondslagen van de Tora herkennen in Luzzatto's openingsregels :

Vóór alles moet ge weten dat er één Wezen is, die de Heer is van al wat is en die alles tot aanzijn heeft gebracht op zijn eigen tijd. Zo lang Hij wil, houdt Hij het al in stand en regeert Hij het met een volkomen zeggenschap. Dat is God, wiens naam zij geprezen.

Dit Wezen is in ieder opzicht volmaakt. In Hem is geen enkel gebrek. Hij is van niemand afhankelijk en wordt door niets buiten Hem beïnvloed. Zijn bestaan heeft geen begin en geen einde. Dat houdt in dat Hij niet geworden is na een toestand van niet-zijn en dat Hij nooit in een toestand van niet-meer-zijn zal geraken, maar dat Hij altijd was en altijd zal zijn. Zijn niet-bestaan is volstrekt onmogelijk. Hij is de oorzaak van alles wat is. Er is buiten Hem geen andere oorzaak, maar Hij is uit zichzelf genoodzaakt tot zijn.

Dat is voorlopig wel voldoende om een idee te krijgen. Maar dit is niet het soort uiteenzetting waar ik hier speciaal aandacht aan wil besteden. En daarmee komen we tot het vierde element in de titel van deze voordracht: crypto-kabbala.

Ik moet toegeven dat de keus voor deze term een beetje retorisch is. Zelfs voor oppervlakkige kenners van de Kabbala zijn de kabbalistische elementen van *Ma'amar ha-Iqqarim* eigenlijk helemaal niet zo cryptisch. Wat ik bedoel is dat Luzzatto onmiskenbare elementen uit de kabbalistische voorstellingwereld ontvouwt, zonder dat hij de specifieke kabbalistische terminologie gebruikt en het daarmee doet voorkomen alsof het om algemeen geaccepteerde grondwaarheden gaat. Het resultaat is een mengsel, dat extra interessant is in het licht van de levensgeschiedenis van de auteur, Luzzatto zelf, die immers een gelofte had gedaan om nimmer meer over Kabbala te spreken of te schrijven.

Kabbala. Hoe kunnen we een karakteristiek van dit befaamde onderdeel van de joodse traditie geven die hier voldoet?

Het is nuttig om hiervoor het probleem van 'de overbrugging' te introduceren.²⁷

Onder invloed van elementen uit de Griekse filosofieën waren al vroeg in de middeleeuwen de joodse voorstellingen van het Opperwezen zo verheven en abstract geworden, dat een aantal elementaire Bijbelse godsvoorstellungen in het gedrang waren gekomen. Zo werd het haast onmogelijk dat men zich voor kon stellen dat zo'n uiterst verheven en onkenbaar Wezen als de enige en eeuwige God zich ooit tot onze lage en vergankelijke aardse werkelijkheid toegewend zou hebben. Hoe kon louter Geest de aardse materie geschapen hebben en in stand houden? Hoe kon Hij op verstaanbare wijze het woord gericht hebben tot mensen met een beperkt verstand en voorstellingsvermogen?

Dat is het probleem van de overbrugging. Joodse filosofen bedienden zich over het algemeen van Aristoteles' beeld van de hemelsferen en de bemiddelende functies van de 'intelligenties', die zij identificeerden met de engelen. De kabbalisten gingen concreter te werk en ontwierpen het systeem van de sefirot, dat ze tot het

²⁷ Meer hierover in A. van der Heide, "Het joodse denken", in: E. Brugmans (ed.), *Cultuurfilosofie. Katholieke, reformatorische, islamitische en joodse reflecties over onze cultuur*, Open Universiteit [Heerlen] 2002, 341-375, speciaal 353-368 en *Jodendom*, 81-97.

middelpunt van hun voorstellingen maakten. In de latere Kabbala van Isaak Lurja, de Kabbala die Luzzatto aanhing, werd het systeem van de sefirot nog eens zeer veel ingewikkelder gemaakt, en geflankeerd met het dramatische verhaal van Gods *kenosis (tsimtsum)* en het ‘breken van de vaten’.²⁸ Maar het blijven allemaal pogingen om het raadsel van de overbrugging op te lossen: Wat speelt zich af tussen ons en de Onkenbare? Typerend voor de Kabbala is daarbij dat die overbrugging niet in één richting gaat, van boven naar beneden, maar ook van beneden naar boven. In dit opzicht is de kabbala niet alleen een complex van voorstellingen en beelden om iets van God te begrijpen, maar ook een mystieke leer die streeft naar aanraking met het goddelijke. Wat vinden we hiervan terug in *Ma’amar ha-Iqqarim*? We beginnen met een omtrekkende beweging. In het stuk over de Vergelding (*Gemul*), vaak ook het principe van Loon en Straf (*Sachar wa-Onesh*) genoemd, neemt Luzzatto een passage op over de reden waarom de mens moet sterven:

Toen Adam zondigde werd het hele menselijke geslacht tot de dood veroordeeld en zodoende kan geen mens meer de zaligheid bereiken zonder te sterven. De reden daarvoor is dat het lichaam een bezoedeling heeft ondergaan, waardoor eenwording met de Allerhoogste onmogelijk is geworden. Deze bezoedeling verlaat pas het lichaam als de mens sterft en terugkeert tot het stof.

Deze gedachtegang is op zichzelf niet kabbalistisch, maar ze strookt wel met de sterke preoccupatie van de Lurjaanse kabbala met de intrede van het kwaad en de dood in Gods schepping. De specifieke term voor de ‘bezoedeling’ (*zohama*) wordt al in de Talmoed met de verleiding van de slang in het paradijs verbonden,²⁹ maar in later tijd uitvergroot tot de kosmische smet die het lot van de mensheid heeft bepaald – een gedachte die verrassend dicht bij het idee van een ‘erfzonde’ staat.

²⁸ Zie voor meer informatie Laenen (noot 20), 172–185.

²⁹ Jevamot 103b: “R. Jochanan zei: Toen de slang bij Eva kwam, wierp hij de smet op haar. Toen Israël bij de berg Sinai stond verdween hun smet, maar bij de afgodendienaars die niet bij de berg Sinai stonden is de smet niet verdwenen.”

Ook het idee dat de schepping een duur van zes perioden van duizend jaar kent, door Luzzatto geïntroduceerd in het stuk over de Verlossing, is niet strikt kabbalistisch, maar wordt wel in kabbalistische kringen zeer gekoesterd.³⁰

Zesduizend jaar heeft God in Zijn wijsheid vastgesteld waarin de mens Hem kan dienen en hij kan trachten de volmaaktheid te bereiken. Daarna zal de wereld vernieuwd worden en een andere vorm aannemen ... Voordat deze zesduizend jaren ten einde zullen zijn moet het uitverkoren volk zijn staat van volmaaktheid bereikt hebben ...

Dichter bij de eigenlijke kabbalistische voorstellingen komt Luzzatto in het stuk over de Wonderen. Wonderen, zegt hij, zijn het bewijs van Gods vermogen om de natuurwetten te passeren. Dat kan God zelf doen, Hij kan het ook door één van Zijn uitverkorenen laten doen, maar er is nog een mogelijkheid:

Het heeft de Heer behaagd zich bij verschillende namen te laten noemen, overeenkomstig de uitstralingen die Hij op ondoorgrondelijke wijze over Zijn wereld doet uitgaan, en de leiding waarmee Hij deze bestiert. Hij heeft het zo gewild en vastgesteld, dat ook door de kracht van het noemen van Zijn heilige namen vele wonderbaarlijke dingen zich in de wereld kunnen voordoen. In Zijn wonderbare wijsheid heeft Hij de dingen zo ingedeeld en geordend dat iedere naam zijn eigen werkzame kracht heeft. Zo heeft Hij in Zijn wijsheid besloten dat het noemen van deze namen een zeker deel van de goddelijke uitstraling aantrekt, waardoor deze wonderen kunnen geschieden.

Nu is de idee dat de heilige Godsnaam van vier letters magische krachten bezit in het Jodendom al heel oud, maar de uitsplitsing daarvan over vele verschillende namen is toch bij uitstek het terrein van de Kabbala.

³⁰ Meestal gaat het om een totaal van zeven, de zgn. *shemittot*, waarbij de laatste die van het vrederijk is; Laenen (noot 20), 122-125.

Maar het duidelijkst komt het kabbalistische substraat van Luzzatto's Jodendom naar voren bij zijn aanpak van het probleem van de overbrugging. Hoe en langs welke weg kan Gods wil zich op aarde laten gelden? Nadat Luzzatto in het eerste hoofdstukje over de Schepper en over diens ondoorgrondelijkheid heeft gesproken, volgt een verrassend hoofdstuk over de Geestelijke Wezens (*Ruchaniyyin*):

Evenals de Heer in Zijn onbegrensde vermogen de stoffelijke wezens heeft geschapen die onze ogen kunnen zien, zo heeft het Hem ook behaagd andere wezens te scheppen, die verheven zijn boven al het andere, ontastbaar en niet waarneembaar voor onze zintuigen. ... Evenals er bij de stoffelijke wezens verschillende soorten zijn ... bestaan er ook bij de geestelijke wezens verschillende soorten. ... De soorten van deze klasse zijn drie in getal. De eerste soort is die van de bovennatuurlijke krachten (*kochot nivdalim*), de tweede die van de engelen, en de derde die van de zielen.

- De bovennatuurlijke krachten zijn die geestelijke wezens die elke lichamelijke ontbering, die rein en zeer verheven de goddelijke tegenwoordigheid het meest nabij zijn. Hij troont op hen altoos en hun namen luiden naar hun rangorde: de wielen van de Troon, oftewel de Raderen (*galgille ha-kisse o ofanim*).

- Engelen zijn geestelijke wezens die geschapen zijn om dienst te doen als boodschappers van de Schepper, geheel zoals Hij verkiest. Zij zijn ieder met een eigen taak belast, die Hij hun in Zijn opperste wijsheid oplegt.

- De zielen zijn de geestelijke wezens die voorbestemd zijn om bezit te nemen van het menselijke lichaam, zich daarmee te verenigen en er een sterke band mee aan te gaan. Zij hebben speciale eigenschappen overeenkomstig hun aard en hun toestand. Dat wil zeggen dat er bij de zielen inderdaad van verschillende toestanden te spreken valt, want zij hebben zowel een bestaan buiten het lichaam als een binnen het lichaam. Het bestaan buiten het lichaam is van tweeërlei aard: het ene is hun bestaan voorafgaand aan hun bestaan in een lichaam, en het andere is hun bestaan buiten het lichaam, nadat zij ermee verenigd zijn geweest.

In de *bovennatuurlijke krachten* – de eerste categorie – zijn de ‘separate intelligenties’ van het Aristotelische wereldbeeld te herkennen. De terminologie – *ha-kochot ha-nivdalim* – is filosofisch, maar door te herinneren aan de manier waarop Gods troon en ‘heerlijkheid’ in de visioenen van de profeet Ezechiël worden beschreven (bijv. Ez. 1; 10, 9-14; etc.) roept Luzzatto onweerstaanbaar de wereld van de Sefirot op. Opmerkelijk is daarbij dat hij het mystiek beladen woord voor Gods troon, *merkava*, vermijdt.

In de manier waarop Luzzatto spreekt over *de zielen* valt een echo waar te nemen van de grote aandacht voor de lotgevallen van de menselijke ziel die de lujjaanse Kabbala kenmerkt en die er zelfs toe leidde dat de leer van de zielsverhuizing (*gilgul*) in het orthodoxe Jodendom ingang gevonden heeft.

Maar Luzzatto's voorstelling van de functie van *de engelen* is voor ons doel het belangrijkste. In tegenstelling tot wat de meeste filosofen doen zijn ze hier losgemaakt en onderscheiden van de ‘bovennatuurlijke krachten’, waardoor zijn kijk op het probleem van de overbrugging des te duidelijker wordt. Hij vervolgt:

De engelen zijn allen dienaren van God en zij doen wat Hij zegt. Alles in de wereld gebeurt door middel van hen, zowel goed als kwaad. In dit opzicht vallen zij in twee groepen uiteen, de goede en de kwade groep, (...) de verderfengelen of duivels.

Er is niets in de wereld hier beneden, (...) dat niet zijn afspiegeling onder de bovenlichamelijke krachten hierboven heeft. Evenzo is er geen ding hier beneden waarover geen engelen zijn aangesteld die er leiding aan geven en het naar aard of eigenschap kunnen vernieuwen, overeenkomstig de Heer het beveelt. De wijze waarop de hemelse wezens op het stoffelijke inwerken heet uitstraling (*hashpa'a*). (...) Aan al deze geestelijke wezens heeft de Heer de macht gegeven om op bovennatuurlijke wijze op de aardse dingen in te werken, wanneer zij daartoe door de aardse dingen worden opgewekt met behulp van bepaalde middelen die daarvoor speciaal zijn bestemd.

Aanstands zal blijken dat Luzzatto met die ‘middelen’ de geboden bedoelt.

Deze uiteenzetting over de tussenwereld van geestelijke wezens, inclusief spoken en demonen, is nogal openhartig en, binnen de schaal van dit traktaat, bijzonder uitvoerig. Vooral de expliciete vermelding van de wederkerigheid is opvallend: “Er is niets in de wereld hier beneden, (...) dat niet zijn afspiegeling onder de bovenlichamelijke krachten hierboven heeft.”

Deze gedachte wordt nog explicieter gemaakt wanneer Luzzatto de functie van de Geboden in het drama van de menselijke existentie gaat verklaren.

God heeft in Zijn ondoorgrondelijke wijsheid gewild dat de mensen hun uiteindelijke bestemming, nl. het genieten van de waarachtige zaligheid in Zijn tegenwoordigheid, zelf moeten verdienen. Daarom heeft God in zijn wereld zowel een element van heiligheid als een element van onreinheid gelegd. Heiligheid is datgene wat Hem nabij is, onreinheid is verwijdering en afstand van God. Duistere krachten die God in de schepping heeft gelegd, bevorderen die verwijdering, maar God heeft de mens de middelen gegeven waarmee hij de krachten van het heilige en die van het onreine, die beide in de schepping gelegd zijn, kan beïnvloeden: nl. de geboden en verboden van de Tora. Gehoorzaamheid aan de geboden trekt heiligheid aan en ongehoorzaamheid versterkt de krachten van de onreinheid. Zo kan de mens niet alleen voor zichzelf, maar ook voor de schepping als geheel de krachten van het goede en die van het kwade versterken.

Het wordt tot de verdiensten van de rechtvaardigen gerekend dat zij de schepping goed doen, en het is de schuld van de zondaars dat ze haar verknoeien. (...) Door middel van de overdracht van krachten die, naar we vermeldden, tussen de lagere wezens en de hogere wezens plaatsvindt, kunnen de daden van de mens hun invloed uitoefenen. Wanneer namelijk beneden iets van het bestaande zich roert, dan bereikt die beweging de kracht die er boven aan beantwoordt. Die kracht veroorzaakt daarop het gebeuren door de betreffende uitstralingen aan te trekken. Als dan deze daad behoort tot dat wat geboden is, wordt daardoor een overeenkomstige kracht opgewekt en versterkt en wordt in dezelfde mate de uitstraling van het heilige aangetrokken. Als de daad behoort

tot dat wat verboden is, brengt hij de hogere machten schade toe overeenkomstig het kwaad dat gedaan is. Dan verdwijnt in dezelfde mate iets van Zijn licht, het verwijdert zich en in plaats daarvan laat zich één van de onreine machten gelden, die tegengesteld is aan de verdwenen uitstraling van het heilige en een overeenkomstige zondige kracht opwekt. Zo kan door inkeer en boete (*teshuvá*) deze schadelijke werking tenietgedaan worden, zodat de onreine kracht machteloos wordt, de uitstraling van het heilige kan terugkeren en op de gewenste wijze weer kan worden opgewekt.

Als we de laatste uitvoerige citaten op hun essentie terugbrengen kan kan Luzzatto's 'crypto-kabbalistische' kijk op de verhouding tussen hemel en aarde in de volgende drie zinnen worden samengevat: "Er is niets in de wereld hier beneden, dat niet zijn afspiegeling onder de bovenlichamelijke krachten hierboven heeft." "Wanneer beneden iets zich roert, wordt de uitstraling van het heilige aangetrokken." "Zo kan door boetedoening de uitstraling van het heilige weer worden opgewekt."

We komen tot de toepassing. *Ma'amar ha-Iqqarim* is een beknopt en buitengewoon helder boekje, al is het in de opbouw wat onevenwichtig.³¹ Het is de zoveelste poging om een heel religieus systeem, met al zijn geheimen en mysteries, in een paar duidelijke lijnen neer te zetten, een onderneming waar de kiemen van mislukking van de aanvang af in zitten. Het is dan ook gedateerd en, ook al sluiten de redeneringen als een bus, voor wie de vooronderstellingen niet deelt is het geheel toch, met permissie gesproken, zo lek als een mandje. Het gaat ons dan ook niet om het waarheidsgehalte van Luzzatto's kleine dogmatiekje, of om een beoordeling van de kwaliteit ervan. Voor ons spreekt hier het individu, het geplaagde genie Mosjee Chaim Luzzatto, die zich de vertolker wist van zijn absolute waarheid. Wij onderkennen dat het gaat om een grote, rijke traditie, maar wel één die staat op een bepaald punt in haar ontwikkeling en die selectief beschreven wordt. Het absolute

³¹ Het laatste hoofdstuk, dat gaat over de verhouding tussen de Tora en de Talmoed, dat is tussen de Schriftelijke en de Mondelinge Tora, is hier niet aan de orde gekomen. Het is uitvoeriger dan de rest en biedt een nogal kordate oplossing voor de kwestie van de gezagsverhouding van Schrift en Traditie.

geperst door een zeef van betrekkelijkheid, dat is het fascinerende materiaal waarmee een onderzoeker moet zien te werken als hij een godsdienstige traditie op wetenschappelijk verantwoorde wijze mag proberen door te geven.

Ik geloof niet dat ik iets schokkends zeg als ik toegeef dat ik mij altijd beter thuis heb gevoeld bij de betrekkelijkheden dan bij de absolute waarheden. Absoluut is alleen mijn overtuiging dat in de wetenschap dat de juiste houding is.